

37-niň edebi bulançagy

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy makalalar,Türkmen dili
написано kitapcy | 23 января, 2025

37-niň edebi bulançagy 37-niň EDEBI BULANÇAGY

Edebiýatçy Tejen Nepesow bu makalasynda Stalinin repressiýasyna duçar bolan, Türkmenistanyň edebiýat we sungat meýdanynda täze gülläp ösüp barýan milli kadrlaryň ýanalyşy we olaryň ýok edilşи dogrusynda gyzykly maglumat berýär. Şol döwürde milli kadrlaryň pajarlap ösüşine böwet döredildi, ol böwetler we ýanamalar ondan soňraky nesillere özünüň ýaramaz täsirini galдыrandygyny, halk tarapynda duranlaryň gözleriniň otlarynyň alnandygy soň-soňlar öz netijesini berdi. Şonda edebiýat meýdanynda birgiden çalasowat, göydük zehinleriň ýokary wezipeleri eýelemegine sebäp bolandygy köplere mälim bolsa gerek.

T.Nepesow şu gyzykly makalasynda munuň sebäplerini derňemäge synanyşýar. Eser göwnüňizden turar diýen umydymyz bar.

* * *

Sowet döwleti öz tejribelerinde heläkçiliklere köp uçradı, zabun syýasatlarda çağşamaga başlady, bitewileşmäge derek bölekleşdi. Türkmenistanda diňe 1931-nji ýylда 10.000 hojalyk maly we maşgalasy bile çykyp ýurtdan gitdi, 1929-1930-njy ýyllarda ondan-da köp ilat Türkmenistany terk edipdir. Sowet döwleti ilki badalar Türkmenistanda magaryf, metbugat we medeni hereketde uly özgertmeleri geçirdi. Taryh muny hiç wagt inkär etmeýär. Emma eýýäm 1930-njy ýyllarda edebiýatda howa özgerdi, kime agyzdyryk, kime owsar geýdirildi. Hatda äpet zehinler dürli bahanalar bilen syndyrylyp ugraldy. Ine, B.Kerbabaýew 1932-nji ýylyň 18-nji fewralynda edebiýatyň bosagasyna ýaňy ýeten pursatynda tussag edildi we türmä taşlandy. Ol şol gidişine 1933-nji ýylyň 5-nji noýabrynda usurgap, Aşgabada zordan dolanyp geldi. Ussat Garaja Burunow hem tutulyp alnyp gidildi. Ony Daşkent türmesinde sakladylar

we bilini döwdüler, ol maýyp bolup, zordan süyegini süýräp, Aşgabada gelip bildi. Bilini göneldip bilmän, ömrüne gyşarylyp ýöremek bilen dünýäden ötüp gitdi. Edebi hereketdäki şu edebi päli azgynylyk şundan soñ has möwjedi.

1937-nji ýyl gelip ýetdi. Ýewropanyň edebi tejribeleri esasynda bizde hakykatçyllyk usul, onuň ýörelgeleri we şahyranalygy ösüp ugrady. Ilki romanlar döredi. Meselem, «Ganly penjeden» romanynyň gürrüni ýaýrapdy, «1916-njy ýyl» atly ýazgydan bölekler «Yaş kommunist» (20.05.1937) gazetinde çap boldy. «Aýgtly ädim» romanynyň 1-nji kitaby çykypdy. Emma soñy nähili boldy? «Aýgtly ädim» romanyndan bölek metbugatda görnenden klaýyk bir aý soñ, 1937-nji ýylyň 20-nji iýunynda B.Kerbabaýewi tussag etdiler we türmä taşladylar. B.Kerbabaýew edebiyatdan gaýyp boldy, «Aýgtly ädim» GPU-nyň gara sandygyna taşlandy.

Haýyrly edilen iş zyýana aýlandy.

«Aýgtly ädim» – taryhy hakykatçyllyk edebiyatynyň ilki nusgasdy. «Aýgtly ädim» iki aýry döwri birikdirýän köprüdi. Şol serhetde dikeldilen Gutluk minara ýaly ýadygarlıkdı, beýik kyssanyň ykrar edilmesidi. Türkmen ýazyjylarynyň beýik açıslary uly bolupdy. Aýdaly, türkmen taryhynda, söz sungaty diýip kyssa däl-de, şygra düşünilýärди. Bizde şygryň agalygy şol esasda döräpdi. Hemmeler şygır bile ýazýardy. «Gyzlar dünýäsi», «Tirýekkeş» şygır bilen ýazylan poemalar atlandyryldy. Emma, hakykatda, olar şygır bilen ýazylan «powestlerdi». «Söndi» («Sona») şygır bilen ýazylan ilki romany ýadymza salýardy. Meşhur «Batrak» doğrudan-da, şygır bilen ýazylan kuwwatly romandy. Belki, biz ýalňyşýandyrys. Ol-da mümkün zat. Yöne biz türkmen poemalaryny, aýdaly, «Hudawy komediýa», «Çaýld Garold», «Don-Žuan», «Ýewgeniý Onegin» «Orsýetde kim şat ýasaýar?»... ýaly poemalar bilen deňesdirip göreliň, bu has gowy mälim bolar. Bizde iki ajaýyp poemalaryň biri «Aýralyk», soñ bolsa «Ganly saka» boldy.

1937-nji ýylyň 15-nji iýunynda B.Kerbabaýewiň nowbahar ogly Sapa 17 ýaşly ýigitkä (1919-1937) aradan çykdy. B.Kerbabaýewiň tutuş kowmy ýas düşeginde otyrды. B.Kerbabaýew «Aýgtly ädim» ýaly edebi ogly tapypdy, emma ol öz sulfundan olan Sapa atly

ogluny elinden aldyrdy. 17-nji iýun Sapanyň üçi günüdi. Gapydaky stoluň töwereginde Gaýgysyz Atabaýew, Nedirbaý Aýtakow we beýleki hökümet adamlary sus halda otyrdylar. B.Kerbabaýewe göwünlik bermek bilen, ony köšeşdirmäge çalyşýardylar. Ine, şundan iki gün geçenden soñ, ýas düşegi göterilip, ağaçlara serilen bada 1937-nji ýylyň 20-nji iýunynda GPU-nyň resmi adamlary B.Kerbabaýewiň öýüniň töweregine aýlandylar. Öý döküşlik başlandy, äpet şahsy kitaphana düñderildi, öý-goşlar çepbe çöwrüldi. Gujak-gujak ýazgylar äkitmek üçin aýry gapyrjaga gapgaryldy. Ikindin başlanan agtaryş gije sagat 12 töwereginde gutardy. Şol wagt gelip giren Emil Kerbabaýew öz atasynyň otagynyň barlanýanyny görüp galdy. Şeýdip, B.Kerbabaýewi daňa ýakyn howludan çykaryp, alyp gitdiler.

B.Kerbabaýew indi öz ömründe **üçünji gezek** tussag edilýärdi. Şu pursatda B.Kerbabaýewiň ogly Baky Kerbabaýew praktikada eken. Öydäkiler B.Kerbabaýewiň dökülip gidilen kitaphanasyna meşgul bolupdyrlar. Maglumatlara görä, GPU-nyň bu öý dökmesi, öý talamak hem bolupdyr. Bu kitaphanada Brokgauzyň ensiklopediyasyň hemmesi jem edilipdi. Barlagdan soñ, ol tutuşlygyna gaýyp bolupdy.

«Mužciny i ženšiny» atly buklet hem tapylmandyr. Ýene dünýä etnografik bukleti hem bolmalydy. Onda geýimler we modalar barada hem aýdylýardy. RKKA-nyň ýubileý bukleti şeýdip ýok bolupdyr. Ýene-de Mars, Ýupiter... ýaly planetalaryň reňkli jem edilen astronomiki kitaby hem ýitirim bolupdyr. B.Kerbabaýewiň bu kitaphanasında arap hatynda çap bolan kitaplar, golýazmalar hetden aşa köp üýsen bolmalydy. Hatda üýtgeşik bir kitap hakda B.Kerbabaýew şuny aýdýar: **garrygyz gawunynyň guradylan äpet paçagy bolup, onuň ýüzüne gyzyl tuş bilen ýazylgy hatlary bardy**. Belki, aýratyn mowzuklar şeýle ýazylandyr, örän aýawly bir kitapdyr. Ondan-da soñ gördüm-bildim bolmady. Aşaky ahwalat hem hasratlydy. B.Kerbabaýew tutulyp äkidilende E.Kerbabaýew we G.Kerbabaýewa sazçylyk mekdebinde okaýardylar. Mekdep direktory ikiçaga Emil bilen Gözeli «halk duşmanynyň çagalary» bolany üçin klasdan çykaryp, howludan-da aňryk kowup goýberipdir. Türkmen Merkezi Arhiwinde 1937-nji ýylda «halk

duşmany» hasaplanan adamlaryň gysgajyk sanawy saklanyp galypdyr: «*Halk duşmany at berlenler*» B.Kerbabaýew, Ruhý Alyew, Ata Nyýazow, N.Saryhanow, Annarejebow, Hoja Şükürow, Towşan Esenowa, Bäsim Durdyýew, Hojanepes Çaryýew, Oraz Täçnazarow, G.Weselkow, G.Burunow, Agahan Durdyýew (MDA. 1152, op. 1,d.507.12 L.). Eýse şular hemmesimidi? Ýok. Şaly Kekilow ýyl boýy türmede ýatypdy. Çary Aşyr dynuwsyz süýrelipdi, M.Bogdanowa tutulypdy, Poseluýewskiý soragdan soraga äkidilýärdi, Gylyç Kulyýew Moskwa, Kremle soragdan soraga äkidilýärdi, G.Kulyýew Moskwa, Kremle I.W.Staline ýazan hatlarynyň jogabyna garaşyp oturýardy we başgalardy. Şu uly zehinler süpürilip äkidilenden soñ, ajaýyp edebiýat meýdanynda kimler galýardy?

Bular diňe Aşgabatdan äkidilenlerdi. Eýse, Türkmenistanyň dürli oblasty, raýon, oba we kolhozlaryndan pyýada, arabada alnyp gidilen adamlary- «halk duşmanlaryny» ýadyňza salyp görүň. Ol ýyllarda B.Kerbabaýewiň diňe bir özi tussag bolup gitmedi. GPU işgärleri Tejende Amaşagapan obasynda ýasaýan 70 ýaşly, goly hasaly **Kerbaba Öwezgylýç oglunu** hem tussag edip äkitdiler we türmä taşladylar. Uzak saklamanam ony «halk duşmany» hökmünde atyp öldürdiler. **Kerbaba aganyň uly oglı Durdymyrady** hem tussag etdiler. Kerbaba aganyň kiçi oglı **Kerimkulyn** hem äkidip tussag etdiler we turmä taşladylar. Şeýlelikde, bir öýden dört-bäs adamy sowet GPU-sy tussag etdi, ata we üç ogul bir demde gaýyp boldy. Uly maşgalaly hojalyk gugaryp galdy. Olaryň günäsi nämedi? Aýdaly, Kerbaba aga orta daýhandy we ol repressiýa degişli bolmandy. Onuň sebäbi başgady. Amaşagapanda «Eglip- galar» ýaly ýekeje-de metjit ýokdy. Ahunlaryň aýtmagyna görä, türkmeniň başyndan sowulmaýan bu belalar adamlaryň Allany unudany, pygamberini ýatlamaýany üçindir, metjit gurup, Allany ýat etmek gerekdi. 1937-nji ýylyň konstitusiýasyna bakanlarynda, metjit gadagan diýen söze duşmandyrlar, gurmaga ygtyýar berlipdir. Ine, B.Kerbabaýewiň kakasy goja Ker aga şol işe gatnaşypdyr we tutulyp äkidilipdir.

- **Eýse Ruhý Alyýewiň günäsi nämedi?**

Aşgabadyň pedinstitutyny tamamlan bir student ol barada metbugatda şeýle ýazypdyr: «*Men institutda okan wagtymda milletçiler, troskiçiler we şular ýaly ganym duşmanlar bilen hem üzňüksiz göreşdik. Studentler kollektiwiniň hüsgärligi bilen Ruhy Alyew ýaly we onuň guýrukłarynyň perdeleri syrylyp, institutdan ýok edildi*» («Sowet Türkmenistany», 4-nji iýul, 1937 ý.).

• **Eýse Çary Aşyryň günü nämedi?**

Aslynda, ol wagt günä gözlenilmeyärdi. Günä ýasalýardy we yzygiderli çap edilip, ýarlyk ýaly ýelmenilip durulýardy. 1930-1940-njy ýyllaryň arasynda on ýylyň içinde şeýle köp milletçileriň, «halk duşmanlarynyň», trotskiçileriň ösüp emele gelmesi we şularyň arasynda Türkmenistanda sowet hökümetiniň agdarylman oturmasyna haýran galaýmalydy. Tutha-tutluk şeýle uly möçberde bolupdy. Şu fakty ýatlaýyn. 1973-nji ýylда Aşgabatdan Mara, otluda barýarkam, küpede Nazargylyç Nurmyrat ogly bilen söhbetdeş bolupdym. Ol 1891 -nji ýylда doglan bolup, Tejen şäheriniň Komsomol köçesiniň 67-nji jaýynda ýasaýar eken we Tejen wakalaryna adatdan daşary belet eken. Ol şuny aýtdy: «1937-nji ýylyň oktýabry bolsa gerek. Krasnowodsk-Çärjew aralygyndan üýşürilen tussag adamlary 40 adamdan bölüp, 52 sany wagona gapparyp, bulary dogry Arhangelskä tarap tigirläp goýberdiler. Şolaryň arasynda Berdi Kerbabáýew hem bardy. Men şeýle diýdim: «Berdi aga ol wakany entek ýazgylarynda ýatlanok öýdýän?». Onda ol aýtdy: «Molla Berdi ýatlamasa hökümetden çekinip ýatlaýan däldir, ýene ol bardy. Emma ol uzak durmadı öýdýän, 1938-nji ýylyň başlarynda ony yzyna dolap, alyp gaýtdylar». Gürrüň bu ýerde hersi 40 adamly 52 sany gyzyl wagon hakda barýar. Bir ýylда şonça tussagyň tapylyp bilşini aýtsaňyzlaň!

• **B.Kerbabaýewiň günü nämedi?**

Onuň günü ýazyjylyk zehinidi we töwerekäki boş gürrüňlerdi, sowet töhmetidi. 1932-nji ýylда B.Kerbabaýew bilen bile işleşen kimsäniň gürrüňleri onuň horluklarynyň başy bolupdyr.

Ol şular y aýdypdyr: «*Berdi Kerbabaýew häzir Aşgabatda ýasaýar. Onuň bile dostluk gatnaşygym ýok. Bir ýerde işleyänligimiz sebäpli, iş babatda gürleşmeli bolýar.* B.Kerbaba hususy garaýsym şeýle: *Ol ýazyjylaryň gurultaýyna ýazylan ýüzlenmä gol çekenem bolsa, ikiýüzlilik edip gol çekdi, hakyna seretseň, ol milletçidi.* Házire çenli hem şol milletçiliginde galypdyr... Ol «*Aýgytly ädim*» romanynyň ikinji nusgasynnda, hakykatyň gödek ýoýulmalaryna ýol berýärdi. Şeýle ýoýulmalar onuň beýleki işlerinde-de bardy, biziň jemgyýetçiligimiz olary berk tankyt edipdi. Eziz hanyň buýrugy bilen bolşewikleriň we olaryň tarapdarlarynyň 66 sanysynyň Tejende atylyp öldürilendigini Berdi Kerbabaýew bilyän hem bolsa «*Aýgytly ädim*» romanynyň türkmen dilinde çykan neşirinde şol halk duşmanlaryny halk gahrymany ýaly edip görkezipdir»

(Seret: R.Esenow «*Syrly toslamalaryň pidalary*». 1995, 88 sah.) Emma B.Kerbabaýewiň gepi weli, şol bir gepdi: «*Sowet häkimiyetine garşı hiç hili gurama gatnaşmandym, şeýle guramanyň bardygyny hem bilemok. Özümi hiç mahal günäli hasap edemokdym, häzirem hasap edemok*»

(Şol ýerde, 88 sah.). B.Kerbabaýew GPU bilen ömürboýy şeýle çekelerişik bilen ýaşamaly bolupdy.

Çary Aşyr şular y gürrüň berýär: «*Türkmeniň döredijilik wekilleri tutulyp basylýardy. Ine, şol 1937-nji ýylда Aşgabatda Dil we edebiýat institutynyň direktry, alym Medine Isgenderowna Bogdanowady. Bir gün işe gelsem, GPU ony-da ýygnap alyp gidipdir. Professor Poselýuewskini-de gapjapdyrlar. Şaly Kekili hem tutup alyp gidipdiler*».

Indi olar Çary Aşyryň daşyna aýlanyşyp başlapdylar. Çary Aşyryň, elbetde, «*günäsi*» ýeterlik bolupdyr. Çary Aşyr şol Marydaky meşhur Emir Berdiýewiň urugy bilen garyndaşdy, Kakajan, Bekgi, Bapby, Owmat Berdiýewler bilen gatnaşyklydy. Çary Aşyryň ejesi Owadan eje şu Emir Berdiniň kiçi aýaly Dolan eje bilen dogandy.

Çary Aşyr ýene Oraz Täçnazarow, Hojanepes Çaryýew ýaly zehinli «*halk duşmanlary*» bilen tanyşdy, dostdy. Soňra anyklap görseler, Çary Aşyr «*halk duşmany*», zehinli şahyr Şaly Kekil bilen hem doganoglandy. Ýene-de Çary Aşyr türkmen diliniň

täzelenme özgertmesine-de garşy gürrüňler eden borludy. Yenede Dil we edebiýat institutynyň direktory M.I.Bogdanow Çary Aşyry heniz ol Moskwada okaýan ýyllarynda (1934-1937) tanap, pikirdeş bolandyklary, Aşgabada gelen bada ylmy işgär edip ýanyна işe ýerleşdiripdir. Şeýdip, Dil we edebiýat instituty, göýä, «halk duşmanlarynyň» ketegine öwrülipdir. Bu-da entek hemmesi däl. GPU gije-gündiz Çary Aşyry çagyryp durýardy, ýazyjylar arasyndaky dürlı pikir we ideýalary ondan eşitmek isleýärdi. Ony dürlı görnüşde soraga salýardylar, haýbat atýardylar, ýalbarýardylar, sapançalaryny lowurdadyp oýnap, türme bilen gorkuzýardylar, derejedir wezipeleri wada berýärdiler. Ýok, Çary Aşyr oña aldananol, hiç zat aýdanok. Ol şeýle diýýärdi: «Men 1934-nji ýylда Moskwada pedagogok institutyň aspiranturasynda okadym, ine, şu 1937-nji ýylyň tomsunda hem Aşgabada geldim, Moskwada terbiýelenen kadr diýip Dil we edebiýat institutyna işe çagyrdylar. Men başga hiç zat bilemokdym». Şu heläkçilikden Çary Aşyr zordan sypypdy.

GPU üçin ýakalamaga adam tapylýardy. Bakuwda sosial-ykdysady institutynyň hukuk fakultetini gutaryp, Aşgabada gelen we 1936-njy ýylда Ýustisiýa ministrliginiň garamagynadaky hukuk mekdebinde mugallymylyk edip ýören **Gylç Kulyýew** marksizmden hem-de döwlet we hukuk boýunça leksiýalar berýärdi. 1937-nji ýylyň ideologik tupany G.Kulyýewi hem öz içine dolap aldy. Kursantlaryň biri sosializmiň gutarnykly geçmegi hakynda obada jedel döredipdir we «problema» lowlap göterilip gidipdir. Bu habar TK(b) P MK-syna ýetipdir, göýä G.Kulyýewiň ideýa ahmallygy mälim bolupdyr. Diýmek, G.Kulyýew ideýa babatda «howply» şahsyýetdigi üçin onuň jemgyýetden daşlaşdyrylmagy zerurdy. G.Kulyýew öz delilleri bilen TK(b) P MK-syny tanyşdyrandan soñ Kremle, I.W.Staliniň göni özüne düşündiriş kagylaryny iberipdir. Şeýle hatlaryň üç-dört bolandygy csak edilýär. Kreml haýal gozganýardy we jogaplar gjikýärdi. Aşgabatda bolan, G.Kulyýewi ýuridik mekdepden kowmaly edipdiler. G.Kulyýew şeýdip «eýesiz» galypdy we GPU üçin taýýarlanyl olja çalym edýärdi. GPU-dan habar gelip düşen günü G.Kulyýewi TK(b) P MK-synyň sekretary H.Sähetmyradow öz ýanyна çagyrypdyr. Ol G.Kulyýewe onuň ýazan hatlaryna Kremliden

gelen jogaby görkezip şeýle diýipdir: «Gylç Kulyýewiç siz ertirden baryp, öz ozalky magaryf işleriňize täzeden başlaberiň». Kremle giden baş töweregi hata gelen jogap G.Kulyýewi GPU-nyň penjesinden we türme azabyndan halas etdi. Emma 1937-nji ýylyň şu operasiýalary ýerliksiz bir sahna çalym edýäni üçin G.Kulyýewi dälilik hetdine ýetiripdi we adatdan daşary gazaplandyrypdy. **«Nähak töhmet agyr bolar asmandan»**, GPU-nyň sowatsyz bir üçlügi Türkmenistanda milli kadrlaryň başyny tükeniksiz oýun salýardy, talant hem akyllary paýhynlaýardy, alaç bolsa ýokdy. GPU Aşgabatda iş görýärdi, Kreml bolsa Moskwadady, uzakdady. «Ýer gaty, gök yrak», GPU-nyň toruna ilen bolsa Aşgabatdan tiz gaýyp bolýardy.

Magtymguluda şeýle bir setir bar: «*Emma jaý ýerinde ýalan ýagşydyr*». 1937-nji ýylyň tupany **Garaja Burunowyň** hem depesinden indi. G.Burunow bu gezek «Siziňki dogry» ýörelgesini ulandy. Ol öz ýazgysynda şulary habar berdi: «*Rewolýusiýa garşıy göreşyän milli gurama gatnaşandygymy hem-de milletçilik ideýasyny ýaýradandygymy boýun alýaryn. Meniň tussag edilmegim maňa sapak boldy. Guramada meniň tutýan ornum bilniksiz diýen ýalydy. Milletçilik bilen düýpgöter arany üzendigime meniň soňky döwürlerde bitiren işlerim güwä geçýändir*» (Söret: R.Esenow. «Syrly toslamalaryň pidalary». 1995, 87 s.)

G.Burunow şu «hakykat» sözlerini aýtmak bilen, türme nobatyndan gutuldy. GPU-nyň obýektiwligi we hakykata göz ýetirişi şu faktdan ýeterlik görnüp durýar.

1937-nji ýylyň edebiýatyndaky pajygasy dowam edýärdi. Elbetde, bu hadysalary 1990-njy ýyla çenli gozgamak, açmak we paş etmek diňe ýapyk auditoriýalarda mümkünindi. Giň jemgyýetçilige aşgär etmek mümkün bolmajak bir işdi. Bu gün bolsa, türkmen topragynda özbaşdaklyk we geraşsyzlyk eýýamy rowaç alyp, demir gaply arhiwleriň agyr gulplary ýolnup taşlandy. Edebiýat ylmy, geljekde beýle pajygalar bolmaz ýaly, şol gara sahypalary obýektiw öwrenmelidir we jemgyýetçilige açyp görkezmelidir. Metbugat 1937-nji ýylyň getiren bu hesretlerini şowhun bilen jemgyýetçilige habar berýärdi. Ideologik wezipläniň özi şuny talap edýärdi. Her bir «halk duşmanynyň»

üsti açylanda, töwerege göz edip, metbugat ony paş etmeliidi. Metbugat organy buýurýarmy, diýmek, gep gutarýardy, oňa amal edäýmelidi.

Ruhý Alyewiň işi barada metbugatda şeýle hasabat ýazylypdy: «*Ganyň duşmanlaryň birisi hem Aşgabat pedinstitutynda edebiýatdan ders berýän mugallymy Ruhý Alyýewdir*». («Ýaş kommunist» gazeti, 28-nji iýun, 1937 ý, N 87). «*H.Çaryýew özünüň daşyna milletçileri, durmuşda azanylary, trotskiçileri: B.Kerbabaýewi, Ilogly Nasyrlyny, Ruhý Alyýewi, Ata Nyýazowy, Hally Şahberdiýewi, Nurmyrat Saryhanowy ýygnap, olaryň abraýyny soýuz tarapyndan berk saklady*» («Ýaş kommunist», 4-nji iýul, 1937, N 90). Hatda belli terjimeçi we edebiýatçý G.Weselkow hem aýyplanylypdyr. «*G.Weselkow, O.Täçnazarowyň antisowet eserlerini ors diline geçirip oturmak bilen syýasy körlük edipdir*» («Ýaş kommunist» 28-nji iýul 1937, N 102). Hoja Şükürow hakdaky hasabaty hem bütin gara boýap ýazmaga mejbur bolupdyrlar. **«Hoja Şükürow litfonduň direktory bolaly bări kontrrewolýusionerleri, trotskiçileri döwletiň puly bilen üpjün edipdir. Meselem, gaýdyp almazlyk şerti bilen kömek diýip B.Kerbabaýewe 1500 manat, G.Burunow 850 manat, O.Täçnazarowa 1062 manat pul beripdir»** («Ýaş kommunist» 8-nji sentýabr 1937, N 122) we başgalar. Şu hasabatlar, ýazgylar kimdir biriniň öz döredijilik açıslary bolman, eýse ol ýa-da beýleki awtoryň jemgyýetçilik öñündäki paş edilişiniň beýanydy, adamlaryň tankydy çykyşlaryndan hasabatydy. Ol gyzyl imperiýanyň ýazyjylaryň, bilimiň, edebiýatyň arasyна salan bulagaýlygydy. Umuman, GPU-nyň hereketleri edebiýat alawyny söndürmek edebi işi bulandırmak bile oňman, edebiýat liderligini hem bir-birlerine garşı goýup, jet edipdi. Türkmen ülkesi mekdep we medreselere o diýen bay bolmandy. Türkmeniň bilimdarlary hem uzak ülkelere gidip, Stambulda, Ufada, Hyratda, Buharada, Hywada, Astrahanda, Kazanda öz harçlaryna okap gelen şahsyýetlerdi. Olardan seýrek adamlar Moskwa we Sankt-Peterburga düşüp bilipdi. Uzakdaky medreseleri we uniwersitetleri gutaryp, magaryfa gatyşan ahun we ulamalary hem 1937-nji ýylda GPU işgärleri ülkeden ýelmik soganý ýaly sogrup çöpledí we alyp gitdi.

Hoja Ahmet ahun şu maglumaty çap etdi: *Aşgabatdan Rejep ahun, Muhammetmyrat ahun, Mämmetşerip ahun, Bäherdenden Gurbandurdy ahun, Azal ahun, Durdymämmet ahun, Annameret ahun, Mäneden Seyit ahun, Kakadan Tahir ahun, Sapar ahun, Saragtdan Berkeli ahun we başgalar tutulýar.*

Şeýle bir sahna gyzyklydyr. Dil we edebiýat institutynda işlän Abdylweli Gudratyllaýew 1961-nji ýylda bize şeýle aýdypdy: «Meni-de 1937-nji ýylda Tejendäki GPU-nyň sorag jaýyna çagyrdylar. Sorag berdiler. «Adyň näme?». Aýtdym: «Abdylweli». Tatar dilmajy gapdalynدaky saryja ofisere düşündirdi «Abdy-da, Weli-de, ikisi-de hudawy at». Soñ ýene sorady: «Kakaňzyň ady näme?». Aýtdym: «Gudratylla». Dilmac ýene-de. düşündirdi: «Gudrat-da, alla-da ýene Hudawy at». Saryja ofiser madyrdady, ors dilini gowy bilmesem-de, garaz, aňladym: «Sorag edip oturmaň, äkidiň!». Türmä äkitmeselerem, öteräk süýräp, heläk etdiler».

1937-nji ýylyň pajygasy Türkmenistanyň diňe bir oba, kolhoz, raýon, oblastyny öz içine alman, tutuş ýurdy lerezana getirdi. Dogrusy, soýuzyň ähli nokatlary agdar-düňder edildi. Dürlü halklaryň düşünjeli gatlagy edil gazanyň gaýmagy ýaly edilip gyrlyp alyndy. türmelere gapparyldy, uzak ýurtlara sürgün edildi. Kimler atyldy, kimler türmede çüýredi, kimler sowuk aýaz-da doňdy. Bu sowet pajygasy nädip döredi? Haçan döräp ugrady? Näme esasda döredi? Munuň inisiatory kimdi? Nädip ýaýrady? Onuň pidalary näcä ýetdi? Bu pajyganyň taryhy, onuň syýasy esaslary we hasratly netijesi aýan däldi. Ol iş ylmattyryhy degşirilmeýärdi, gaýta kanuny iş hökmünde berkidilýärdi. Şeýdip, sowet ideologiýasynda bir tarapdan, milli halkyň tejribeli şahyrlary, magaryfçylary, alymlary, metbugat işgärleri, ahunlary, mugallymlary toparlap türmelere basylýardy.

1937-nji ýylda tüpeňlerden atylan gyzgyn gülleler, gör, näce gursaklary dilip we deşip gitdiler. B.Kerbabaýewe 1937-nji ýylda atuw jezasynyň berilmelidigi hakda Aşgabada gürrüňler ýaýrapdyr. Merýem Azyzownanyň Aşgabatdaky we Moskwadaky tagallalary bilen, ahyrda, B.Kerbabaýew on ýyl tussaglyga höküm edilipdir.

1988-nji ýylyň martynda Krasnowodsk şäherinde N.Durdyýewa bilen duşuşan wagtymyzda, bu zenan 1937-nji ýyl barada bize adatdan daşary maglumatlary gürrüň berdi: «*B.Kerbabaýew tutulyp äkidilipdi. Şol günden başlap, Merýem Azyzowna edil otly köýnek . geýene döndi. Ol eýyäm barmaly ýerlere ýetip bardy, görmeli adamlary tamam gördü, ýazmaly ýerlere gulaç-gulaç edip ýazdy, gitmeli ýerlere janyna dözüp gitdi, hepdeläp ýol geçip, aýlap alada edip, çarp urup aýlandy. Ahyrda-da, Merýem Azyzowna Berdi Kerbabaýewi düşünýän adamlaryň tagallasy bilen 2-3 ýylyň içinde Özbegistanda ýatan türmesinden çykardı. Suny-da aýdaýyn Berdi Kerbabaýewiň galamyndan syýa ýerine balşeker dökülýärdi. Onuň käri ýazyp döretmekdi. Şol eserleri tertibe salyp, dolanyşyga çykarmak Merýem Azyzownanyň hünäridi. Asyl nusgany-da, terjimäni-de, neşriýaty-da, hatta Aşgabat, Moskwa, Daşkent, Baku, şonuň arasy bilen daşary ýurtdaky çap-neşir işleri- de ýöretmek, esasan Meýem Azyzowanyň sungatydy.*»

B.Kerbabaýew bolsa şeýdilip tussaglar bilen bilelekde Aşgabatdan sogrulyp äkidildi, gör, nirelere eltilip taşlandı. Sowet wagzy şol işleri süwümsizlik bilen her mejlisde, her çykyşlarda ýanjas durýardy. Şeýdip jemgyyetiň ýüreklerini bulandyrýardy, özüne ýigrenji güýçlendirýärdi, sebäbi käsesi püre-pür bolan halk, şonda-da çydam berip diňläp bolýardy, emma kabul etmeýärdi. Şeýdip galyplyk barha galňaýardy.

TK(b)P MK-nyň metbugat bölümünü müdiri **Esen Sultanýazow** hem öz çykyşlarynda tussag edilenleriň ählisine «halk duşmany», «milletçi», «Trotskiçi» ýarlygyny ýelmeýärdi. Emme tuthatutlyk heniz gutarmandy we E.Sultanýazow öz doklady bilen münberden düşen badyna, onuň özüni-de «halk duşmany» diýip gapjadylar we ýygnadylar.

B.Kerbabaýewe, 0.Täçnazarowa... ählisine gara sürtmek, olaryň üstüne gum sowurmak däbe aýlanypdy, ýoň bolupdy. Dokladçylaryň biri çemeçi bolup özüni aklaýardy, biri kükreýärdi, biri wezipe, dereje tamakin bolup topar atýardy. Bularyň ählisi sowet spektaklydy. Doklaçylar haýkyryp şeýle aýdýardylar: «wagtynda paş edilen «Türkmen azatlygy» toparynyň işjeň agzasy bolany sebäpli, B.Kerbabaýewiň sürgün edilip, üç ýyldan soň

gaýdyp gelenligini Döwlet Mämmedow bilse-de ony baş bilimiň başlygy edip goýdy.» («Sowet Türkmenistany» 27-nji sentýabr, 1937 ý).

Döwlet Mämmedow şol wagt TSSR Magaryf komissariatynyň başynda durýardy. B.Kerbabaýew bolsa, 1935-nji ýyllarda TSSR HKS-ynyň ýanyndaky ylym edarasynyň müdiri edilip bellenipdi. Gürrüň, ana, şol fakt hakda barýardy. Türkmende şol günler her günde köp jenaýatçylary tapýardylar we türmelere daşaýardylar. Aşgabatda bir günde pylança adamyň tutulan habary kiçijik şäheriň içine tiz ýaýraýardy. Ine, ýene Meretdurdy Nagdow tutulypdyr. M.Nagdow TSSR HKS-iň başlygy Gaýgysyz Atabaýewiň hususy sekretarydy. Ol meşhur Gönübekowlaryň neslindendi. M.Nagdow 1918-1919-njy ýyllarda Tejende, Ak alaňda Eziz han Çapygyň dilmajy bolupdy. Meşhur Emir hajy Berdi ogly baryp, 1932-nji ýylда öz dört ogly bilen Kakajan, Bapby, Bekgi, Owmat Berdiýewler topary bilen tutulyp, 1931-nji ýylда äkidilipdi. Meşhur Emir hajy şol ýerde 1933-1934-nji ýyllarda türmede ölüpdi, diňe don bilen telpegi köne esgä dolanyp, Mara getirilip taşlanypdy. Ogullary Bapby, Kakajan, Bekgi, Owmat şol gidişlerine ýaňyrak gaýdyp gelipdi. GPU 1937-nji ýyl bularyň töweregine täzeden aýlanyp başlady. Kakajan Berdiewi (1892-1955) Aşgabatda TSSR Halk Magaryf komissarlygyndaka tutdular Bapby Berdi (1896-1953) Aşgabatda haly senagatynda, Abdyryzak Orazmuhammedow bilen milli haly sungatynyň ösüşü üçin jan çekýärdi, bularyň ikisi-de tussag edildi. Owmat Berdi (1898 1955) Aşgabatda harby gullgyň ofiseridi, ol hem tutuldy. Bekgi Berdi (1898-1970) Daşkentde, Orta Aziýa Döwlet uniwersitetinde leksiýa berýärdi, GPU gidip ony hem şol ýerde türmä süsdürdi. Şeýdip, şol meşhur Berdiýewleriň tas ählisi 1937-nji ýylда ýene-de türmede bolup çykdy.

Tutha-tutlugyň soňy görünmeýärdi we milli kadlar nirede bolsada, tosalnyp alnyp gidilýärdi. Türkmenistanyň halk ýazyjsy Çary Aşyr heniz okap ýören oglanka Şamyrat ependini görüpdir we ol soñ birden gaýyp bolup gidipdir.

- **Şamyrat ependi kimdi?**

Bu barada soñ metbugatda-da aýdylypdy. Döwlet Syýasy uprawleniýäniň ýazgysyny gören alymlar ondan şu maglumatlary tapypyrlar: «*Orazmyrat Şamyadow 1888-nji ýylda Türkmenistan SSR-niň Baýramaly raýonynyň Müjewür obasynda doglupdyr. Milleti – türkmen, bilimi– ýokary».*

Soñra onuň-da «Türkmen azatlygy» guramasyna birigenligi aýdylýar. Bu maglumatlar DSU-nyň 1933-nji ýylyň 10-njy maýyndaky ýazgysyndan alnypdyr. Ol Daşkendiň içki türmesinde bir ýyldan köpräk oturansoň boşadylypdyr. Soñ ol Arhangelskä üç ýyl sürgünlige kowlupdyr. Aslynda Şamyrat ependi Türkmenistandan ir gidip, daşary ýurtlarda 16 ýyllap okapdyr hem işläpdir. Ol ilki bilen Buharada okan eken. Marydaky Hojamberdi Magsym, hut öz harajadyna türkmenler ylym alsynlar we gözlerini nçsynlar diýip, Marydan 24 oglany howlukman çemläp, geňeşip, aladalar edip, Türkiýä okuwa ugradypdyr. 0.Şamyrat, ine, şol ýigdekçeleriň biri bolupdyr. 0.Şamyrat Stambulda bolupdyr. Ol ilki ýokary okuwy gutaryp, diplom alýar. Şol ýerde-de Sagadat atly türk gyzyna öýlenipdir. Ol soñ Siriýa çagyrylýar. Siriýadaka çakylyk haty bilen Beýruta barýar. Şol ýerde ýokary okuw jaýynda talyplara leksiýa okap başlaýar. Ol Türkmenistandan örän uzakda ýurt bilen öz gatnaşyklaryny ýitirýär. Şol eýýamlarda bolsa, Türkmenistanda 1917-nji ýylyň fewral we oktýabr rewolýusiýalarynyň gümmürdisi eşidilýär. Türkmenistanda Sowet hökümeti gurulýar. 1918-nji ýylda Zakaspide sowet hökümeti agdarylýar, Frolow Gyzylarbatda öldürilýär we naýzalaryň uçlarynda göterilýär. Zakaspa Angliýanyň Hindistandaky goşunlary urup girýär we uruşlarda türkmen gany dökülýer. 1919-njy ýylyň tomsunda Zakaspide sowet hökümeti gaýtadan dikeldilýär. Ahyrda 1924-nji ýylda özbaşdak Türkmenistan SSR-i döredilýär. Şu habar 0.Şamyrady oýarýar we öz ülkesine dolanýar. Ol gelip pedrabfakda magaryf işine girişýär. Soñ ol direktor bellenýär. Maryda we Aşgabatda tejribeli magaryfçy hökmünde ykrar edilýär. Daşary ýurtlarda bolan bu magaryfcynyň yzyna eýýäm adam salnypdy. Alty ýyl geçen bada onuň daşy çürüzzüklenýär we nobaty bilen tussag ediliп, Daşkent türmesine taşlanylýar. Ol 1933-nji ýylda Daşkentden boşap gaýdypdy. Maryda-da, Aşgabatda-da oturman,

çetiräge, Kelejar obasyna gidýär, ýüpekçilik bilen meşgullanýar. Mugallymlar näçe gyt bolsa-da, 0.Şamyradowa okuwçy-da, klasda, mekdep-de ynanylady. Yaňy reňki ýerine gelip, türmeleriň ysy endamyndan göterilip ugran bada, ony ýene-de 1937-nji ýylда tussag edýärler we türmä taşlaýarlar. Troskiçi hökmünde garalap, 1938-nji ýylда bir gülle bilen ondan hemişelik dynýarlar...

1937-1938-nji ýyllarda gülle gujaklap giden türkmenler köp bolupdy. B.Kerbabaýew Özbegistanda kapas türmede gün geçirýärdi. Zehin tussagdy. Edebiyat tussagdy. B.Kerbabaýew 1915-nji ýylда Gorjawda talyp wagty daýysy Çary ahunyň medresesinde tikiň maşynda işlemekligi öwrenipdi. Ol türmede de tikińcilik bilen meşgul boldy. Ol galamyň ýerine tikiň maşynyny sürdi, edebi eser ýazmaga derek şinel tikdi. Alym Halbay Annadurdy şu gürrüni ýatlady: «*Meň özüm Marydan, Torgaý depe diýilýän ýerden. Aman döş serdar, Öwezgylyç aga, Kerbaba aga şu Torgaý depäniň adamlarydyr.* Peşanalıdan tussaglygy görən aksakgal şuny aýtdy: «*Biz şol «Gyzlar dünýäsini» ýazan Berdi Kerbaba diýen adam bilen bile türmede bolduk. Adatça, günortanlar tussaglary daşaryk alyp çykýardylar. Berdi Kerbabany-da çykarýardylar.* Şonda adamlar ony barmaklary bilen görkezip: «*Hal-ha, şol gezip ýören adam Berdi Kerbaba diýilýän adam bolmaly*» diýip pyşyrdashýardylar. Berdi Kerbaba diýilýän bolsa egninde uzyn şinel, märeke ñeden çeträkde, özbaşyna goluny arkasynda tutup agyr pikirleriň astynda, agyr basyp, haýal ädip, öñe-yza gatnap ýörýärdi. *Biz hemise-de B.Kerbaba diýilýäni şol bir halda görerdik*» (03.XI. 1988 ý.).

Bu fakt B.Kerbabaýewiň hemise pikir we aladalaryň aşagynda gezenini aýdýar. Ol ilki 1 ýyl 9 aý, soňkuda 2 ýyl 8 aý tussag saklandy. Jemi 4 ýyl 5 aý türmäniň bendisi boldy. Galam dört ýarym ýyllap stoluň üstünde gozganman ýatdy, zehin dört ýarym ýyllap kapasada gabawda durdy. Dört ýarym ýylde döremeli eserler türmelerde dogup bilmän ölüp galdylar. Kim günükär? Nämé üçin şeýdildi? Haýsy adam jogap bermeli! Haýran galmaly, ýekeje-de jogap berýän ýokdy.

1937-nji ýylда Orazmuhammet Wepaýew, Seýitmyrat Öwezbaýew, dört dogan Berdiýewler, ýene-de onlarça, yüzlerçe, belki,

münlerce talantlar, Türkmenistandan uzaklarda sowuk türmelerde saklanýardy. 0.Wepaýew, S.Öwezbaýewiň möhleti gutarypdy we olar Türkmenistana ugradylmalydy. Ýok, olary goýbermediler. Olaryň üstünden täzeden jenaýat işini gozgadylar we ahyrda 1937-nji ýylyň 27-nji oktyabrynda Orsyediň uzak bir künjünde ikisini-de atyp öldürdiler. Ol oklaryň sesi Orsyediň tokaýlaryna siňip galsada, däli gülleler gelip türkmeniň gursagyny dilip geçip gitdiler. Kysmat B.Kerbabaýewi sylady. Ol Merýem Azyzownanyň tükeniksiz tagallasy bilen, ynsaply adamlaryň ýaşyryн aladalary bilen 1939-njy ýylyň 2-nji dekabryna tussaglykdan boşady. Endamynyň eti dökülip, diňe on iki süegi bilen Özbegistandan süýrenip gaýdyp, zordan Aşgabada, öz öýüne sulbasyny atdy. B.Kerbabaýewiň terjimehalyndan: «1937-nji ýylyň 20-nji iýunyndan 1939-njy ýylyň 1-nji dekabryna çenli ýene şol haýyn töhmet zerarly türmede oturyp, ahyrynda aklanyp çykdym» (TMA r-1152, op.1,d.754,8l.)

Sowet hökümətiniň wagşy bolşewigi, heý, utandymy

Ýok, utanmadı. Gyzyl imperiýa mesirgemekden dälilik derejesine yetip galdy, dünýäniň ik ujuny gezdi, kanun bolsa olara gyrnak ýaly gulluk etdi.

Tebigat diňe öz söýen ogullaryny üýtgeşik zehin bilen dogurýar. Taryhda şol beýik zehinler öz döwürlerinden oñ belki, yüz ýyl öñden ýoreýärler we jemgyýeti, halky, adamlaryda şoňa, çagyryarlar, ileri dartýarlar. Halkyň zehinli doglan adamlary, şahyrlary, alymlary, suratkeşleri, bagşylary, filosoflary, ýazyjylary bu halkyň aň we akyl ýetirişini giñeldýärler. Diňe beýik zehinler ülkesini we halkyny gülledýärler, döwletini ösdürýärler. Yöne gyzyl imperiýamyň ýazyksız günükärleri toparlap türmelere düýrläp dykýan mahalynda halk we Watan sessiz aglaýardy. Alymlar şeýle aýdýarlar: GPU üçin kanun oýunjaga aýlandy, GPU-nyň kesgitlän üç sany ofiserjigi tutuş ýurduň, taryhy halkyň äpet ogullarynyň takdyryny kesgitlemäge hukuklydy. B.Kerbabaýewe, atuw jezasy beriljek gürrüňi ýaýrapdy. Soň on ýyl bile

çalşyryldy. Soň bolsa üç ýyla ýetirilmän aklanylyp, boşadylyp goýberildi. Bu ýerde paýhas däl, paýhasyň düşnugi-de ýok ahyry! Ol şeýdip 1937-nji ýyl basylandygy üçin aklandy. Emma ol öñki 1932-nji ýyldaky tussaglygy üçin henizem aklanmandy, yazmaklaryna görä, ol şol garadan 20 ýıldan soň aklanypdy...

«Edebiýat we sungat», 15-22.10.1999 ý.

Rus/kril hatyndan latynça geçirip, ony gaýtadan ýygan:

Akmyrat GÜRGELNI. Taryhy makalalar